

DZIAŁALNOŚĆ BIBLIOTECZNA ZWIĄZKU ZAWODOWEGO KOLEJARZY (ZZK) W LATACH 1918—1939

Związek Zawodowy Pracowników Kolei RP (Związek Zawodowy Kolejarzy), powstały w grudniu 1918 r., był jedną spośród trzech ogólnokolejarskich organizacji zawodowych, działających w okresie międzywojennym¹. Należał on do Zjednoczenia Klasowych Związków Zawodowych, a rzecznikiem jego interesów była Polska Partia Socjalistyczna (PPS).

ZZK prowadził rozległą i systematyczną pracę oświatową, która miała pomóc jego członkom w: „zdobyciu świadomego, jasnego poglądu na sprawy życia otaczającego, postawieniu wyraźnych celów i dążeń w przyszłości oraz uświadomieniu środków do urzeczywistnienia zamierzeń”². Działania oświatowe ZZK zmierzały przede wszystkim do: „uświadomienia klasowego członków i ich wyrobienia społecznego”³. Koła ZZK zakładały przedszkola, domy ludowe i kluby, urządzały kursy i odczyty, prowadziły biblioteki i czytelnie, zespoły teatralne, chóry i orkiestry. Duży nacisk, zwłaszcza w pierwszych latach działalności Związku, kładziono na walkę z analfabetyzmem⁴.

Wiele uwagi przywiązywano do rozwoju bibliotek i czytelnictwa. III Walny Zjazd Delegatów Kół ZZK, obradujący we Lwowie w listopadzie 1920 r., przyjął uchwałę, w której stwierdzano m.in., iż: „Każde koło ZZK winno dążyć do założenia własnej biblioteki”⁵. Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy Zarządu Głównego (CWK-O ZG) ZZK udzielał kołom, które zabrały się do tworzenia bibliotek, pomocy finansowej. Nie zdało to jednak egzaminu. Koła nie zawsze bowiem potrafiły sobie poradzić z prawidłowym zorganizowaniem biblioteki. Niekiedy otrzymane pieniądze przeznaczano na inne cele. W tej sytuacji, zamast zasiłków pieniężnych, postanowiono dostarczać kołom książki i sprzęt biblioteczny. Naddo CWK-O pomagał kołom w doborze i zakupie książek oraz zaopa-

¹ Obok ZZK działały: Związek kolejarzy Zjednoczenia Zawodowego Polskiego (ZK ZJP) i Polski Związek Kolejowców (PZK). W 1929 r. w wyniku połączenia ZK ZJP i PZK powstał Związek Kolejowców Polskich (ZKP) o orientacji narodowej, którego rzecznikiem interesów była Narodowa Partia Robotnicza (NPR).

² Z. Hryniewicz, *Czytelnictwo w bibliotekach robotniczych związków zawodowych*. Warszawa 1931 s. 41.

³ Tamże s. 79.

⁴ Zarządy niektórych kół ZZK podjęły nawet uchwały o wykluczeniu ze swoich szeregów osób niepiśmiennych, jeżeli w ciągu kilku lat nie nauczą się pisać i czytać. Pod naciskiem władz centralnych Związku ta nieprawidłowa tendencja została jednak szybko przewyciężona (A. Światło, *Oświata a polski ruch robotniczy 1876—1939*. Warszawa 1981 s. 418).

⁵ *Działalność ZZK za okres dwuletni od 1 VII 1922 r. do 30 VII 1924 r. Sprawozdanie Zarządu Głównego na VI-ty Walny Zjazd Delegatów Kół w Krakowie*. (Warszawa) 1924 s. 102.

trywał je bezpłatnie w formularze druków bibliotecznych⁶. Zbiorowy zakup książek za pośrednictwem CWK-O, ze względu na wysoki rabat, dochodzący do 20% cen katalogowych, cieszył się znacznym zainteresowaniem kół. Książki dostarczane bibliotekom przez CWK-O oprawione były w ciemnozielone płótno żaglowe, zaopatrzone w exlibris i znaczek ZZK.

Do tworzenia bibliotek w niektórych kołach ZZK przystąpiono na początku 1919 r. Własne biblioteki w roku następnym posiadało 13 spośród 124 kół ZZK⁷. W 1920 r. rozpoczęła działalność związkowa centrala bibliotek ruchomych w Warszawie. Liczba bibliotek prowadzonych przez koła ZZK rosła do połowy lat 30-tych (tab. 1). W 1934 r. było 70 bibliotek. Ich liczba w dwa lata później, wskutek „zużycia” i „porozłażenia się” małych księgozbiorów (Chojnice, Czeremcha, Grójec, Wilanowski, Tczew), jak stwierdzano w sprawozdaniu z działalności ZZK za lata 1935—1936, lub przejścia na księgozbiór płynny (Warszawa Wschodnia), zmniejszyła się do 61⁸. Odsetek kół ZZK, posiadających biblioteki, najwyższy był w 1934 r. — 55,6%, najniższy w 1920 r. — 10,5% (tab. 1). Najwięcej bibliotek w połowie lat 30-tych prowadziły koła ZZK w okręgach: warszawskim, krakowskim i lwowskim (tab. 2). Pod względem liczby bibliotek ZZK zajmował pierwsze miejsce w klasowym ruchu zawodowym⁹.

W skład sieci bibliotecznej ZZK wchodziły biblioteki kół, Biblioteka Naukowa i Biblioteka Centralna ZZK w Warszawie, przy której znajdowała się centrala bibliotek ruchomych. Biblioteka Naukowa przeznaczona była dla pracowników ZG ZZK; pełnił rolę biblioteki podręcznej¹⁰. Na czele sieci bibliotecznej ZZK stała Biblioteka Centralna (Centrala), która zajmowała się opracowywaniem metod krzewienia czytelnictwa i doboru książek, szkoleniem bibliotekarzy, a także pomagała bibliotekom kół, m.in. w ich reorganizacji, zakupie książek i sporządzaniu katalogów¹¹. W 1927 r., z inicjatywy Biblioteki Centralnej, odbyła się konferencja rzeczoznawców, która określiła kryteria oceny książek gromadzonych przez biblioteki związkowe¹². Biblioteka Centralna od 1924 r. pośredniczyła w wymianie książek między bibliotekami kół ZZK. Nadto prowadziła związkową centralę bibliotek ruchomych, które rozsyłano do wszystkich kół ZZK. Posługiwano się kompletami dobieranymi, dostosowanymi do potrzeb i możliwości danego środowiska. Książki w kompletach ruchomych, jak wykazała prowadzona statystyka, były lepiej wykorzystywane i bardziej

⁶ *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych Rzplitej Polskiej w okresie od 1 VI 1924 r. do 31 XII 1926 r. Sprawozdanie Zarządu Głównego na VII-my Walny Zjazd Delegatów Kół.* Warszawa 1927 s. 166.

⁷ *Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK za 1920—21 rok i Protokół IV Walnego Zjazdu ZZK odbytego 30 VII—4 VIII 1921 r.* Warszawa 1921 s. 23.

⁸ Poza tym 5 kół ZZK (Brody, Czortków, Mareckie, Maczki, Przeworsk) nie podarło w sprawozdaniach informacji o bibliotekach. W związku z czym uznano je za nie istniejące (*Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1935 i 1936. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na XII Walny Zjazd Delegatów.* Warszawa 1937 s. 192).

⁹ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 23.

¹⁰ Z Biblioteki Naukowej korzystali również członkowie ZZK, zamieszkali na Powiślu.

¹¹ *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1927 i 1928. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na VIII Walny Zjazd Delegatów Kół.* Warszawa 1929 s. 189.

¹² Tamże.

Tab. 1. Liczba bibliotek stałych ZZK w latach 1920—1936

Rok	Liczba kół	Liczba bibliotek	% kół posiadających biblioteki
1920	124	13	10,48
1921	122	26	21,31
1922	.	.	.
1923	.	36	.
1924	.	40	.
1925	120	46	38,33
1926	123	56	45,52
1927	123	58	47,15
1928	.	59	.
1929	.	62	.
1930	131	62	47,32
1931	.	63	.
1932	129	70	54,26
1933	.	.	.
1934	126	70	55,55
1935	.	.	.
1936	123	61	49,59

Podstawa źródłowa: Opracowano na podstawie drukowanych sprawozdań ZG ZZK za lata 1920/21—1935/36.

Tab. 2. Liczba bibliotek stałych w okręgach ZZK w latach 1934—1936

Okręg ZZK	Liczba biblioteki w roku:	
	1934	1936
Warszawski	20	16
Radomski	9	8
Wileński	8	7
Krakowski	12	12
Lwowski	12	14
Stanisławowski	5	.
Katowicki	—	.
Poznański	2	3
Toruński	2	1
	70	61

Podstawa źródłowa: *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1933 i 1934. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na XI Walny Zjazd Delegatów*. Warszawa 1935, s. 233; *Działalność... w latach 1935 i 1936. Sprawozdanie... XII...* Warszawa 1936, s. 191.

szanowane przez czytelników niż w bibliotekach stałych. Dążono do utworzenia tylu kompletów ruchomych, ile było kół ZZK. Zamiar ten udało się zrealizować dopiero w 1932 r. Centrala bibliotek ruchomych miała wówczas 213 komplety, zaś kół ZZK było 129¹³.

Nadzór nad działalnością bibliotek kół ZZK sprawował CWK-O. Każdy z instruktorów oświatowych CWK-O zobowiązany był do odbywania okresowych wizytacji bibliotek, w trakcie których zapoznawał się ze stanem

¹³ *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1931 i 1932. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na X Walny Zjazd Delegatów*. Warszawa 1933 s. 192.

ich księgozbiorów i czytelnictwa. Szczególną uwagę zwracano na sposób prowadzenia ksiąg inwentarzowych i katalogów. W 1935 r. przeprowadzono ankietę w sprawie pracy bibliotekarzy i jej warunków.

ZZK na pracę kulturalno-oświatową przeznaczał 10% wpływów ze składek członkowskich¹⁴, w tym ok. 4% na biblioteki, bez prawa przesuwania pozycji w budżecie¹⁵. Z tej kwoty koła otrzymywały od ZG ok. 1/3, pozostałe pieniądze przeznaczano do dyspozycji CWK-O¹⁶. Oprócz tego koła ZZK samodzielnie finansowały pracę prowadzoną na miejscu, łożąc na biblioteki, np. w 1927 r. — 13 748 zł¹⁷. Najwięcej pieniędzy wydawano na zakup i oprawę książek.

Sytuacja lokalowa bibliotek ZZK, jak wynika z badań Zofii Hryniewicz, była zróżnicowana¹⁸. W kołach ZZK (m.in. w Nowym Sączu, Krakowie Stanisławowie i Wilnie), które posiadały własne domy, biblioteki mieściły się w jednym lub dwóch pokojach specjalnie na ten cel przeznaczonych i urządzonych. Posiadały czytelnie zaopatrzone w różne czasopisma. Biblioteki w nowych domach związkowych uzyskiwały zazwyczaj najładniejsze pomieszczenia, często o charakterze reprezentacyjnym. Mniej bogate koła umieszczały biblioteki w pokoju, w którym odbywała się normalna praca organizacyjna: zebrania, odczyty itp. Bywały też wypadki instalowania biblioteki w prywatnym mieszkaniu któregoś z członków zarządu koła lub bibliotekarza. Małe biblioteczki, zwłaszcza ruchome, umieszczano w lokalach stacyjnych.

W bibliotekach ZZK, według Z. Hryniewicz, pracowali bibliotekarze trzech kategorii: a) przygodni współpracownicy, pochodzący spoza Związku, nie zżyci ideowo ze środowiskiem, pracujący naraz w kilku bibliotekach, b) robotnicy, piastujący swe stanowisko z wyboru w czasie kadencji, c) wolontariusze, pracujący dorywczo (nierzadko podczas wakacji), przeważnie z nudów lub też w okresie „społecznikostwa”¹⁹. Najliczniejszą grupę stanowili bibliotekarze-robotnicy. Byli wśród nich zapaleńcy, wykazujący autentyczne zainteresowanie książką i pracą w bibliotece, ale także figuranci, którym powierzano prowadzenie bibliotek dla zadośćuczynienia ich ambicjom.

W 1935 r., aby lepiej przygotować program konferencji bibliotecznych, przeprowadzono wśród bibliotekarzy ZZK ankietę. Rozesłano ją do 121 kół prowadzących działalność biblioteczną²⁰. Na ankietę odpowiedziało 107 osób prowadzących biblioteki stałe lub ruchome²¹. 29 osób kierowało bibliotekami ponad 5 lat, 39 — od 2 do 5 lat i 39 — krócej niż 2 lata²². W kołach większych, prowadzących szeroko zakrojoną działalność oświatową, bibliotekarze nie piastowali innych funkcji, zajmowali się wyłącz-

¹⁴ Helena Pleszczyńska podaje, że ZZK przeznaczał na pracę kulturalno-oświatową tylko 5% wpływów ze składek członkowskich. Informacja ta nie znajduje jednak potwierdzenia w dostępnych opracowaniach i źródłach (H. Pleszczyńska, *Formy pracy kulturalno-oświatowej w Polsce*. (w:) *Przewodnik oświaty dorosłych 1928*. Warszawa 1929 s. 186).

¹⁵ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 29.

¹⁶ A. Światło, op. cit. s. 551.

¹⁷ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 30.

¹⁸ Tamże s. 31—32.

¹⁹ Tamże s. 61.

²⁰ *Działalność... 1935 i 1936...* s. 181.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

nie biblioteką. Inaczej było w kołach mniejszych. Biblioteką kierowali często członkowie zarządu koła. Wyboru bibliotekarzy dokonywano podczas walnych zebrań kół ZZK, odbywających się co 2 lata. Częste zmiany bibliotekarzy powodowały obniżenie się poziomu pracy bibliotek. Wobec tego ZG ZZK w 1935 r., na wniosek CWK-O, podjął uchwałę o oddzieleniu funkcji bibliotekarza od mandatu członka zarządu koła²³. Zmiany bibliotekarza, zgodnie z przyjętą uchwałą, nie można było dokonywać na walnym zgromadzeniu koła bez porozumienia z CWK-O. Zasady te nie zawsze były jednak przestrzegane.

Szkoleniem bibliotekarzy pracujących w bibliotekach ZZK zajmował się CWK-O. Ważną rolę w ich szkoleniu odgrywały konferencje biblioteczne, zazwyczaj 2-dniowe. Pierwszy cykl konferencji zorganizowano w latach 1927—1928, w których uczestniczyło 60 bibliotekarzy z Warszawy i najbliższych okolic²⁴. Kolejne konferencje przeprowadzono w Warszawie w 1935 (57 uczestników) i 1938 r. (61 uczestników)²⁵. W programie konferencji znajdowały się wykłady, wycieczki do bibliotek i zajęcia praktyczne. W trakcie ćwiczeń stosowano metodę wzajemnego oddziaływania uczestników — bardziej wyrobieni dzielili się swoimi doświadczeniami z innymi. Wśród uczestników konferencji było wiele osób, pracujących w bibliotekach od wielu lat (18, 14, 11), które nie posiadały jeszcze wyrobienia bibliotecznego i odpowiedniej sprawności technicznej. Szczególną uwagę w trakcie konferencji zwracano na umiejętność prowadzenia statystyki bibliotecznej i technikę gromadzenia zbiorów. Problematyka wykładów dotyczyła miejsca i roli biblioteki w życiu społecznym oraz polityki oświatowej państwa i władz ZZK²⁶. Wykłady prowadzili m.in. Z. Hryniewicz, Adam Próchnik, Faustyn Czerwijowski i Kazimierz Czapiński.

W 1929 r. CWK-O wspólnie z Towarzystwem Uniwersytetu Robotniczego (TUR) zorganizował w Warszawie jedenastodniowy kurs bibliotekarski, w którym uczestniczyły 22 osoby²⁷. W programie wykładów i zajęć praktycznych znajdowały się zagadnienia dotyczące: czytelnictwa (6 godz.), organizacji i techniki pracy bibliotecznej (16 godz.), ruchu wydawniczego (1 godz.), literatury pięknej (7 godz.) i literatury z wybranych dziedzin wiedzy (12 godz.)²⁸. Zajęcia prowadzili m.in. Jan Augustyniak, Helena Radlińska, F. Czerwijowski, Z. Hryniewicz, A. Próchnik i Kazimierz Kelles-Krauz.

Bibliotekarze kół ZZK od 1933 r. mieli możliwość doskonalenia swoich umiejętności poprzez praktykę w Bibliotece Centralnej ZZK w Warszawie²⁹. Mogli w niej uczestniczyć, zgodnie z uchwałą X Walnego Zjazdu

²³ Tamże.

²⁴ *Działalność... 1927 i 1928...* s. 189.

²⁵ *Działalność... 1935 i 1936...* s. 182; *Bibliotekarz* 1937/38 nr 3/4 s. 66.

²⁶ Np. na konferencji w Warszawie w 1938 r. wygłoszono następujące referaty: 1. K. Czapiński, *Prawo do kultury*, 2. F. Czerwijowski, *Rola bibliotek oświatowych, cele i założenia pracy bibliotecznej*, 3. Z. Hryniewicz, *Polityka biblioteczna ZZK*, 4. R. Fröhlich, *Rola biblioteki w oświacie i samokształceniu*, 5. A. Próchnik, *Rola książki w życiu społecznym* (*Bibliotekarz* 1937/38 nr 3/4 s. 67).

²⁷ *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1929 i 1930. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na IX Walny Zjazd Delegatów*. Warszawa 1931 s. 173.

²⁸ Tamże s. 17.

²⁹ Poza tym odbywali w niej praktykę słuchacze Rocznej Szkoły Bibliotekarskiej przy Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy i Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej, a także uczestnicy kursów bibliotekarskich, organizowanych przez różne organizacje i instytucje.

Delegatów Kół (1932), jedynie ci, którzy zobowiązali się do pracy w bibliotekach kół ZZK przez dłuższy okres czasu³⁰.

Podstawową formą zdobywania wiedzy bibliotekarskiej pozostawało jednak samokształcenie. Wydawano w tym celu specjalne broszury, jak np. Jana Rudniańskiego: *Poradnik dla czytających książki* oraz *Jak prowadzić mniejsze biblioteki*. O problemach bibliotekarskich pisano też sporo na łamach *Kolejarza-Związkowca*, oficjalnego organu prasowego ZZK.

Biblioteki ZZK miały się przyczyniać do „podniesienia poziomu umysłowego członków (Związku — J. Plis) i ich wyrobienia klasowego oraz uwrażliwienia na wszelkie przejawy życia klasy pracującej”³¹, a także pomagać w: „rozwoju jednolitych poglądów na sprawy walki klasowej”³². Z tego względu CWK-O przywiązywał wiele uwagi do doboru książek gromadzonych przez biblioteki ZZK. Określeniem zasad oceny książek zajęła się, jak wspomniano już wcześniej, specjalna konferencja rzeczoznawców zorganizowana przez władze ZZK w 1927 r. Ustalono, iż o doborze książek winno decydować przede wszystkim kryterium ideowe — klasowe podejście autora do prezentowanej rzeczywistości. Bibliotekom ZZK zalecono gromadzenie książek dotyczących podstawowych zagadnień życia społecznego, przedstawionych: „z punktu widzenia interesów klasy pracującej”³³.

Na kształt gromadzonych przez biblioteki ZZK księgozbiorów starano się wpływać poprzez pośrednictwo w zakupie i wymianie książek, działalność informacyjno-propagandową (np. recenzowanie nowości na łamach *Kolejarza-Związkowca*), kompletowanie i rozsyłanie bibliotek ruchomych, szkolenie bibliotekarzy i poradnictwo.

Z pośrednictwa Centrali w zakupie książek korzystała tylko część bibliotek ZZK³⁴. Biblioteka Centralna, będąc w ścisłym kontakcie z Poradnią Biblioteczną Warszawskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich oraz firmami księgarskimi i wydawniczymi, miała możliwość otrzymywania nowości „szybką ich oceny i wybrania do zakupu. O zakwalifikowaniu książki do zakupu decydowała przede wszystkim jej wartość: literacka, naukowa lub użytkowa, w niewielkim natomiast stopniu jej cena. Dlatego też w wielu bibliotekach ZZK można było spotkać drogie wydawnictwa, m.in. *Biblioteki Wiedzy i Mathesis Polskiej*³⁵.

Większość bibliotek kół ZZK dokonywała zakupu książek samodzielnie, bez porozumienia z Centralą. Starano się zakupić możliwie dużo książek za niewielką sumę pieniędzy. Często schlebiano też niewybrednym gustom swoich czytelników. Ujemny wpływ na zainteresowania i gusty czytelnicze kolejarzy wywierała, zdaniem władz Związku, działalność księgarni „Ruchu”³⁶, obliczona wyłącznie na zysk³⁷. Stwierdzano m.in., iż: „Kolejarze przez częste przebywanie na stacjach i stykanie się z księ-

³⁰ *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1933 i 1934. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na XI Walny Zjazd Delegatów*. Warszawa 1935 s. 225.

³¹ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 72.

³² Tamże s. 79.

³³ Tamże s. 72.

³⁴ Z pośrednictwa Centrali w latach 1927—1928 skorzystało 26 (ok. 43%) kół. Zakupiono 1028 książek na sumę 4315 zł 70 gr.

³⁵ *Działalność... 1927 i 1928...* s. 190.

³⁶ Towarzystwo Księgarni Kolejowych „Ruch”

³⁷ *Działalność... 1935 i 1936...* s. 192.

garnią „Ruch” wyrabiają na wzorach wystawionej tandety swój gust i wciągają się w orbitę uczuciowego oddziaływania okładki, tytułu itp.”³⁸ Biblioteka Centralna ZZK starała się przeciwdziałać zakupowi książek w księgarniach „Ruchu” poprzez akcję propagandową i nie przyjmowanie do wymiany książek pochodzących z tego źródła.

Wymianę książek między bibliotekami kół ZZK zapoczątkowano w 1924 r. Miała się ona przyczynić do odświeżenia księgozbiorów. Książki „wyczytane”, nie budzące zainteresowania czytelników, można było wymienić za pośrednictwem Biblioteki Centralnej na inne. Wymiana umożliwiała też wychwycenie książek bezwartościowych i szkodliwych oraz wycofanie ich z obiegu. Kołom zwracano książki zniszczone, niekompletne i nie będące ich własnością³⁹. Od 1935 r. nie przyjmowano do wymiany książek zakupionych przez koła ZZK bez porozumienia z Centralą. W podobny sposób traktowano książki inaczej oprawione i opracowane niż w ZZK. Za książki wycofane z obiegu nie przyznawano ekwiwalentu. Wymiana książek między bibliotekami kół ZZK za pośrednictwem Centrali utrzymywała się w latach 30-tych na zbliżonym poziomie. Koła nadysłały rocznie do wymiany przeszło 3000 t., w zamian otrzymywały ponad 2800 t. (tab. 3). Wymianę książek biblioteki kół ZZK prowadziły nader chęnie. Niektóre z nich, np. Łapy, Tarnów, Oświęcim, Przemyśl, Kraków, korzystały z niej regularnie⁴⁰.

W 1934 r. przystąpiono do tworzenia bibliotek z księgozbiorem płynnym. Pierwsze tego typu biblioteki zorganizowano w kołach ZZK: Warszawa-Praga, Warszawa Wileńska i Warszawa Wschodnia⁴¹. W zamian za przekazane do Centrali książki otrzymały one księgozbiory płynne, które mogły stałe uzupełniać z ogólnego zbioru Centrali, stosownie do potrzeb czytelników. Odpadły im wszelkie czynności związane z zakupem i opracowaniem książek.

Księgozbiory bibliotek ZZK powiększały się systematycznie. W bibliotekach stałych ZZK w 1920 r. było 4657 t., w dziesięć lat później (1930 r.) — 38 856 t., zaś pod koniec badanego okresu (1936 r.) — 49 278 t. (tab. 4). Przyrost księgozbiorów w latach 20-tych spowodowany był powstaniem wielu nowych bibliotek. W latach późniejszych był on przede wszystkim rezultatem zwiększonych i bardziej systematycznych zakupów. Przeciętna liczba tomów przypadająca na jedną bibliotekę zwiększyła się z 358,23 w 1920 r. do 807,83 w 1936 r. (tab. 4), tj. o 55,66%. Najzasobniejsze biblioteki pod koniec badanego okresu — w 1936 r. — miały koła ZZK w okręgach: radomskim (przeciętnie 1002,75 t. na jedną bibliotekę), krakowskim (951,50 t.) i warszawskim (865,33 t.)⁴².

Biblioteka Naukowa ZZK w Warszawie w 1936 r. posiadała 3392 t.⁴³

O strukturze księgozbiorów bibliotek ZZK dowiadujemy się przede wszystkim na podstawie badań przeprowadzonych w bibliotekach robotniczych związków zawodowych w 1928 r. przez Z. Hryniewicz⁴⁴. Ogół bi-

³⁸ Tamże.

³⁹ *Działalność... 1927 i 1928...* s. 192.

⁴⁰ Wymianę książek prowadziły także biblioteki Związku Metalowców i Związku Robotników Cukrowni.

⁴¹ *Działalność... 1935 i 1936...* s. 192.

⁴² Tamże s. 191.

⁴³ Tamże s. 185.

⁴⁴ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 32—39.

Tab. 3. Wymiana książek między bibliotekami kół ZZK w latach 1922—1936

Rok	Liczba kół korzystających z wymiany	Liczba dokonanych wymian	Liczba tomów				
			zgłosz. do wymiany	wycofanych z obiegu	przyjętych do wymiany	zwróconych kołom	wysłanych jako ekwiwalent
1922—1924	12	17	1512	326	1162	—	1512
1925—1926	16	30	2054	388	1666	—	1654
1927	7	10	521	78	418	25	400
1928	13	18	1433	198	1267	45	1287
1929—1930	17	.	2904	183	.	.	3346
1931—1932	16	38	3023	260	2657	106	2859
1933—1934	23	52	3168	289	2789	94	2956
1935—1936	24	49	3158	139	2564	474	2667

Podstawa źródłowa: Opracowano na podstawie drukowanych sprawozdań ZG ZZK za lata 1920/21—1935/36.

Tab. 4. Księgozbiory bibliotek ZZK w latach 1920—1936

Rok	Liczba bibliotek stałych	Liczba tomów w bibliotekach stałych	Liczba tomów w Centrali bibliotek ruchomych*	Liczba tomów ogółem	Średnia wielkość księgozbioru w bibliotekach stałych
1920	13	4 657	500	5 157	358,23
1921	26	12 520	11 400	13 920	481,53
1922
1923	36	.	2 375	.	.
1924	40	19 376	5 780	25 156	484,40
1925	46	23 114	6 722	29 836	502,47
1926	56	29 326	9 055	38 381	523,67
1927	58	32 946	10 685	43 631	568,03
1928	59	33 007	17 460	50 467	559,44
1929	62	37 509	21 040	58 549	604,98
1930	62	38 856	23 186	62 042	626,70
1931	63	42 217	25 426	67 643	670,11
1932	70	43 724	27 374	71 098	624,62
1933	.	.	29 444	.	.
1934	70	47 264	31 142	78 406	675,20
1935	.	.	31 679	.	.
1936	61	49 278	33 407	82 685	807,83

* W rubryce tej uwzględniono także płynny księgozbiór Wypożyczalni CWK-O.

Podstawa źródłowa: Opracowano na podstawie drukowanych sprawozdań ZG ZZK za lata 1920/21—1935/36.

bibliotek związkowych (w tym ZZK), biorąc pod uwagę strukturę ich księgozbiorów, podzieliła ona na cztery grupy:

1. zorganizowane „sposobem domowym”, powstałe wyłącznie z darów,
2. powstałe w latach największego ożywienia w ruchu robotniczym,
3. działające nieprzerwanie, stale uzupełniające swoje księgozbiory nowymi wydawnictwami,
4. znajdujące się w centralach związkowych (naukowe i podręczne) oraz centrale bibliotek ruchomych⁴⁵.

W bibliotekach typu pierwszego znajdowała się: „zbieramina różnych książek o małej wartości, starych, brzydkich, niekompletnych; obok któregoś tomu „Poradnika dla samouków”, „Dziejów wewnętrznych Polski” Korzona, coś Foerстера, Tołstoja, Darwina i innych”⁴⁶. Poza tym można było w nich spotkać wiele tomików *Biblioteki Dzieł Wyborowych*, dodatków do *Biesiady Literackiej* i *Bluszcza*, przestarzałe podręczniki do chemii, arytmetyki, fizyki lub gramatyki oraz zdekompletowane dzieła Miłkołaja Reja, Wacława Rzewuskiego, Stefana Żeromskiego i Bolesława Prusa. Jeżeli na czele takiej biblioteki stanął zawołany bibliotekarz, a zarząd koła wyasygnował na jej rzecz stałą lub nawet jednorazową dotację, mogła ona nadal funkcjonować. W przeciwnym wypadku stawała się bezużytecznym „składem starożytności”.

W bibliotekach typu drugiego przeważała literatura społeczno-polityczna o wyraźnym zabarwieniu klasowym. „Daszyński i Kautsky, Marks i Engels, Papini, Młot i Czapiński, Lassalle, Lenin i Adler, Kropotkin i Abramowski, London i Sinclair, Żeromski (*Róża*), Zola (*Germinal*)

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże s. 32—33.

Tab. 5. Struktura kompletów ruchomych, wysłanych przez Bibliotekę Centralną do kół ZZK w latach 1931—1936

Rok	Liczba wysłanych kompletów	ogółem	Liczba tomów					
			w działach*					
			A—B		C		D	
1931	169	10 488	3110	29,65%	6177	58,79%	1211	11,56%
1932	176	11 232	3100	27,64%	6612	58,85%	1518	13,51%
1933	185	13 105	3834	29,20%	7757	59,20%	1516	11,60%
1934	184	13 454	3962	29,40%	7834	58,30%	1658	12,30%
1935	207	15 126	4333	28,60%	8761	57,80%	2032	13,40%
1936	224	15 080	4414	27,60%	9346	58,60%	2166	13,50%

Podstaw źródłowa: *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1931 i 1932. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na X Walny Zjazd Delegatów*, Warszawa 1933, s. 215; *Działalność... 1933 i 1934... na XI...*, Warszawa 1935, s. 239; *Działalność... 1935 i 1936... na XII...*, Warszawa 1937, s. 194.

- * A — przyroda, technika, podróże
 B — nauki społeczne i humanistyczne
 C — beletrystyka
 D — literatura dla dzieci i młodzieży

Tab. 6. Obrót kompletów ruchomych w latach 1920—1936

Rok	Liczba kompletów		
	wysłanych do kół	zwróconych przez koła	opracowanych ogółem
1920	5	.	.
1921	13	.	.
1922/23	24	.	.
1924	37	.	.
1925	68	61	129
1926	83	73	156
1927	83	79	162
1928	115	89	204
1929	116	.	.
1930	147	102	249
1931	169	140	309
1932	176	151	327
1933	185	185	370
1934	184	187	371
1935/36	431	288	719

Podstawa źródłowa: Opracowano na podstawie drukowanych sprawozdań ZG ZZK za lata 1920/21—1936/36.

i Hauptmann (*Tkacze*), Sempołowska i Łunczarski, wreszcie wydawnictwa *Latarni*, *Książki*, *Życia* itp. składały się na księgozbiory tego typu”⁴⁷. Literatura ta nie znajdowała jednak większego zainteresowania ze strony szerokiego ogółu czytelników. Uważano ją za „nudną” i zbyt „czerwona”⁴⁸. Często przeznaczano ją do wymiany.

Ważne miejsce w księgozbiorach bibliotek typu trzeciego zajmowały książki popularnonaukowe niemal ze wszystkich dziedzin wiedzy ze szczególnym uprzywilejowaniem nauk społecznych. Pracę tych bibliotek charakteryzowała: „nieraz przypadkowość doboru książek i pogoń za „po-czytnością”, chęć dogodzenia czytelnikom „z miasta”, to znaczy nieczłonkom”⁴⁹ (Związku — J. Plis).

Biblioteka Naukowa ZZK, zaliczona przez Z. Hryniewicz do placówek typu czwartego, była dobrze zaopatrzona w różne wydawnictwa informacyjne oraz posiadała podstawowe dzieła z historii, pedagogiki, geografii, socjologii i innych dziedzin wiedzy.

Związkowa centrala bibliotek ruchomych w pierwszym roku (1920 r.) swej działalności miała zaledwie 500 t., by dojść w 1936 r. do 33 407 t. (tab. 4). Niemal systematycznie zwiększał się obrót kompletów ruchomych (tab. 6). W latach 1935—1936 opracowano ogółem 719 kompletów, wysłano do kół — 431, wróciło — 288 (tab. 6). Posługiwano się kompletami do-bieranymi, układając je na podstawie obserwacji i stopnia wykorzystania kompletów zwróconych. 100-tomowy komplet biblioteki ruchomej zawierał przeciętnie ok. 65—75 książek naukowych i popularnonaukowych (dział A—B), beletrystycznych (dział C) oraz dla dzieci i młodzieży (dział D)⁵⁰. Udział literatury naukowej i popularnonaukowej w kompletach

⁴⁷ Tamże s. 34.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże s. 35.

⁵⁰ Tamże s. 27.

Tab. 7. Stosunek liczby czytelników do ogółu członków ZZK (1925—1936)

Rok	Liczba członków ZZK	Liczba czytelników w bibliotekach ZZK	Odszetek członków ZZK korzystających z bibliotek
1925	58 209	2738	4,7
1926	66 372	3849	5,8
1927	.	4334	7,0
1928	.	6518	11,0
1929	.	8195	14,7
1930	49 746	9040	17,9
1931	43 533	7584	16,0
1932	42 291	8220	19,4
1933	40 031	.	.
1934	36 723	8667	23,6
1935	36 451	.	.
1936	37 028	9355	25,2

Podstawa źródłowa: *Działalność Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1929 i 1930. Sprawozdanie Zarządu Głównego ZZK na IX Walny Zjazd Delegatów*, Warszawa 1931, s. 178; *Działalność... 1931 i 1932... X Walny...*, Warszawa 1933, s. 199; *Działalność... 1933 i 1934... XI Walny...*, Warszawa 1935, s. 233; *Działalność... 1935 i 1936... XII Walny...*, Warszawa 1937, s. 191.

wysyłanych przez Centralę w latach 1931—1936 kształtował się w granicach: 27,6—29,6%, beletrystycznej: 57,8—59,2%, dla dzieci i młodzieży: 11,5—13,5% (tab. 5). Wysyłano także komplety specjalne, zawierające lektury dla uczącej się młodzieży, książki i broszury dla kursów i kół samokształceniowych, a nadto na początku lat 20-tych — 50-tomowe komplety techniczne z zakresu mechaniki i budownictwa⁵¹. Największe zapotrzebowanie istniało na komplety zawierające dzieła tego samego autora, zwłaszcza beletrystyczne, rzadziej naukowe lub popularnonaukowe.

Najlepiej prowadzone biblioteki ZZK posiadały kartkowe katalogi działowe i alfabetyczne, sporządzone nierzadko, mimo działań normalizacyjnych CWK-O i Biblioteki Centralnej, według różnych zasad. Sytuacja w tym względzie zmieniła się częściowo w drugiej połowie lat 30-tych. Katalogi i książki inwentarzowe źle sporządzone lub w sposób odmienny od przyjętego w ZZK, wizytujący biblioteki instruktorzy oświatowi CWK-O kwalifikowali do przepisania, o ile to było możliwe, na miejscu lub w Centrali. Biblioteka Centralna ZZK dysponowała katalogiem dziecięsim. Rolę katalogu w wielu bibliotekach pełniła książka inwentarzowa. W niektórych bibliotekach istniały tylko spisy tytułów książek.

Wiele uwagi przywiązywano do statystyki czytelnictwa. Udało się upowszechnić kartkowy system kontroli wypożyczeń.

ZZK dążył w swej działalności oświatowej do: „wychowania nowego, lepszego człowieka, świadomego celów swego życia i działania”⁵². Dlatego też celem czytania miało być: „nie zabijanie drogiego czasu marną książką, lecz czytelnictwo celowe odpowiednio dobranych (książek — J.

⁵¹ Początkowo korzystano również z bibliotek ruchomych Gebethnera i Wolffa.

⁵² *Działalność... 1935 i 1936...* s. 179.

Tab. 8. Czytelnictwo w bibliotekach ZZK w latach 1925—1936

Rok	Liczba czytelników			Wskaźnik obrotu księgozbioru			Wskaźnik aktywności czytelniczej					
	o*	bs*	br*	o	bs	br	o	bs	br	o	bs	br
1925	2738			47 874			1,6			17,4		
1926	3849	2016	1833	82 515	70 529	11 986	2,1	2,4	1,3	21,4	34,9	6,5
1927	4334	2100	2234	141 486	126 778	14 708	3,2	3,8	1,3	32,6	60,3	6,6
1928	6518	3891	2627	148 335	133 005	15 330	2,9	4,0	0,8	22,7	34,2	5,8
1929	8195			169 771			2,8			20,7		
1930	9040	5394	3646	176 431	153 634	22 797	2,8	3,9	1,0	19,5	28,5	6,3
1931	7584			190 222			2,6			25,0		
1932				219 186			3,8			26,6		
1933	8220											
1934	8667	2884	5783	471 432	320 948	150 484	6,0	6,8	4,8	54,3	111,3	26,0
1935												
1936	9355	2895	6460	544 581	376 354	168 227	6,6	7,6	5,0	58,2	130,0	26,0

Podstawa źródłowa: Opracowano na podstawie drukowanych sprawozdań ZG ZZK za lata 1925/26—1935/36.

- * o — ogółem
- bs — biblioteki stałe
- br — biblioteki ruchome

Plis), budzących myśl i poczucie siły, ambicji i woli do czynu, poczucie sprawiedliwości i ładu społecznego”⁵³.

Biblioteki ZZK przeznaczone były przede wszystkim dla członków Związku i ich rodzin. Na legitymację członkowską, o czym świadczy wysoki wskaźnik aktywności czytelniczej (tab. 8), wypożyczane były książki nie tylko dla całej rodziny osoby należącej do Związku, lecz często także dla krewnych, przyjaciół, bliższych i dalszych znajomych. Jednorazowo można było wypożyczyć 2—3 książki. Zasada ta nie była jednak ściśle przestrzegana. Opłata miesięczna za korzystanie z bibliotek ZZK od 1926 r. wynosiła 1 zł⁵⁴.

Odsetek członków ZZK korzystających z bibliotek Związku zwiększał się systematycznie — w 1925 r. wynosił on 4,7%, w 1930 — 17,9%, w 1936 — 25,2% (tab. 7). Stosunek liczby czytelników do ogółu zrzeszonych w ZZK zmieniał się bardzo znacznie w zależności od miejscowości oraz formy pracy bibliotek i wielkości ich księgozbioru. Mała biblioteka nie mogła ogarnąć swym wpływem większej liczby członków Związku. Biblioteki stałe miały zazwyczaj więcej czytelników w dużych miastach prowincjonalnych, ruchome — odwrotnie, zyskiwały powodzenie wszędzie tam, gdzie tylko dotarły, przeważnie jednak w małych ośrodkach⁵⁵. Brak szerszego zainteresowania działalnością bibliotek ze strony członków ZZK w niektórych okręgach (przede wszystkim w poznańskim i pomorskim) spowodowany był nieutożsamianiem się ich z linią ideową Związku.

Zasięg oddziaływania bibliotek ZZK do czasów wielkiego kryzysu go-(1316)⁵⁶. Więcej czytelników w latach 20-tych miały biblioteki stałe spodarczego zwiększał się systematycznie. Liczba czytelników wzrosła z 2738 w 1925 r. do 9040 w 1930 r. (tab. 8), tj. o ponad 330%. Do 7584 (o 16,11%) spadła ona w 1931 r. W latach następnych zaczęła ona ponownie wzrastać. Z bibliotek ZZK w 1936 r. korzystało 9355 czytelników, najwięcej w okręgach: warszawskim (2306), krakowskim (1575) i lwowskim (tab. 8). Relacje te, wskutek wzrostu liczby kompletów ruchomych, zmieniły się zasadniczo w latach 30-tych (tab. 8). Z bibliotek stałych w 1936 r. korzystało 2895 czytelników, z ruchomych zaś 6460. Rosła liczba wypożyczeń (tab. 8). Dominowały pod tym względem biblioteki stałe. W 1936 r. dokonano ogółem 544 581 wypożyczeń, w tym: 376 354 w bibliotekach stałych i 168 227 w ruchomych. Wskaźnik obrotu księgozbioru wzrósł z 2,1 w 1926 r. do 6,6 w 1936 r.; w bibliotekach stałych z 2,4 do 7,6, w ruchomych — z 1,3 do 5,0 (tab. 8). Wysoki był wskaźnik aktywności czytelniczej. Wzrósł on z 21,4 w 1926 r. do 58,2 w 1936 r.; w bibliotekach stałych — z 34,9 do 130,0, w ruchomych — z 6,5 do 26,0 (tab. 8).

Z roku na rok zwiększało się zapotrzebowanie na komplety ruchome. Coraz mniej było jednocześnie narzekań na ich strukturę (skład). Zmniejszała się również liczba „kompletów murowanych” — trzymanyh w kole po kilka lat przy miernej poczytności⁵⁷. Pracę wielu bibliotek ożywiła młodzież szkolna, poszukująca lektur, która zmusiła je do nawiązania żywszego kontaktu z Centralą. Planowe działania Centrali utrudniał przedłużający się czas przebywania kompletów ruchomych w jednym miejscu.

⁵³ Tamże.
Działalność... 1 VI 1924 r. ... s. 170.

⁵⁵ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 42.

⁵⁶ *Działalność... 1935 i 1936... s. 191.*

⁵⁷ Tamże s. 194.

W latach 1935—1936 wynosił on ponad 13 miesięcy⁵⁸. Spowodowane to było tym, że niemal wszystkie koła posiadały stale więcej niż jeden komplet. Największą poczytnością w kompletach ruchomych cieszyła się beletrystyka oraz książki dla dzieci i młodzieży. Odsetek książek nieczytanych w kompletach zwróconych do Centrali w latach 1933—1934 wynosił w działach: A—B (literatura naukowa i popularnonaukowa) — 3,9%, C (beletrystyka) — 2,1%, D (literatura dla dzieci i młodzieży) — 1,2%; ogółem zaś 7,2%⁵⁹.

Większą aktywność wśród czytelników bibliotek ZZK, jak wykazała ankieta przeprowadzona przez CWK-O w 1926 r., przejawiali pracownicy Działu Mechanicznego, niewielką zaś Działu Drogowego⁶⁰. Najwięcej czytały kobiety (żony członków Związku) i młodzież szkolna. Z. Hryniewicz podzieliła ogół czytelników bibliotek ZZK na pięć grup:

„1. czytelnicy wyrobieni politycznie, którzy świadomie uznają zasadę klasowego układu społeczeństwa,

2. czytelnicy o ideologii „klasowej”, lecz powierzchowni, czytający literaturę naukową z musu, rozmiłowani raczej w sensacji,

3. czytelnicy nie odznaczający się wyrobieniem politycznym, lecz mający dość dużą kulturę duchową i umysłową oraz umiejętność czytania, poszukujący książek poważnych,

4. czytelnicy obojętni politycznie i społecznie, poszukujący tylko „lekkiej lektury”,

5. wreszcie szerokie rzesze członków Związku, które nie umieją korzystać z książek”⁶¹.

Systematycznie, wskutek przemian społeczno-politycznych, rosła liczba czytelników typu pierwszego.

Biblioteki ZZK należały do najlepiej pracujących bibliotek oświatowych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Większość z nich zorganizowana była bowiem na trwałych i racjonalnych podstawach. Miały one mocne oparcie w więzi organizacyjnej.

⁵⁸ Tamże s. 195.

⁵⁹ *Działalność... 1933 i 1934...* s. 241.

⁶⁰ Z. Hryniewicz, op. cit. s. 44—45.

⁶¹ Tamże s. 47—48.